

կազմեն մէկ իւր (գաւառ), որ Յիթիսի վիայիթի մէջ կրնանայ և Մշայ միւթէսէրթիթութեանը ենթարկուած է.

Տ Ե Ղ Ո Գ Ի Ռ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Արժմեայ Ռալանըիւ իւր քաղաքանապէս որոշուած յայտնի սահմաններով՝ կընկնայ $59^{\circ} 33' - 60^{\circ} 3'$ արեւելեան երկարութեան և $39^{\circ} 12'$ հիւսիսային լայնութեան ստափնաններու տակը. որով ամբողջ գաւառի երկարութիւնը հաւասար է $57\frac{1}{2}$ վերստի և լայնութիւնը՝ 23 վերստի:

Սահմանը.— Արեւելքից և հիւսիսից՝ սահմանակից է Մանազկերտ (Ոգուհունիք) գաւառին և, այս սահմանակցութեան մէջ մի որևէ բնական բաժանումն— լեռ կամ գետ— չկայ. հարաւից՝ իւլաթ (Յգնունիք) և Տարսն գաւառներուն, անշրջակա տող գծերն են Քասուրայ (Վարաժնունեաց) լեռնաշղթայն, Նագուկայ լիճը և Քաքաւալու գիւղի շէնքերը. արևմուտքից՝ Խնուս (Մարգաղի) գաւառին և Խանդրէկ Դաճիկին, մէջ անդ ընկած լինելով Խոցի-Քարա լեռը, Խամուր բերդի սարը և վերջնորս կից Ջեռնակ լեռնաշղթայն:

Դիրքը.— Դիրքը լեռնային է և բազմապէս է անհամար մեծ ու փոքր շէնքերից, զարու գաշտերից, բլուր և բլրակներից և զատնք բաժանող նեղ ու լայն և երկայն ու կարճ ձորերից ու ձորակներից: Ամբողջ հարք գաւառի մէջ կարելի է տեսնել մի քանի ոչ շատ տափարակ ու հարթ գաշտակներ, որոշեալք են ի վերին Ռալանըի 1) Խալանայ գաշտը, որ Խալուայ կամ Խաղանայ լեռակից կսկսի և մինչև Քակաւալու գիւղը կը տարածուի. 2) Կոփ, գիւղի՝ Ոջի սու, Ջոնեք, Քասուրայ, Ալիս և Ջամբ կոչուած գոլրանները ու յափնները՝ որ գէպի արևմուտք երկարանալով կը միանան Մանազկերտի Հա-Քա-Սնգ (եթ'ներանգ) ընկարձակ գաշտին և կը վերջանան Արածանի գետի և Ջեռնակայ տարափանց վրայ. 3) Կողակայ գաշտակը. 4) Լիզ գիւղի Կոփ մարգաստանը և Ջահլարաթայ գեղեցկագիւր գոլրանը (ի ներքին Ռալանըի):

Առհասարակ Ռալանըին և չրջակայ գաւառները, իբրև

կից երկիրներ Բարձր Հայոց Ռեֆեշ լեռներու, կանուանութն (տաճկ.) — արհաւ, որու խկական նշանակութիւնն է թէ և արհաւազութ, բայց Հայ և Պուրդ ժողովուրդը Բարձր-արհաւ մըրով կը գործածեն ¹⁾:

Լեռներ. — Բալանքիայ ամենաբարձր և զլիաւոր լեռն է. ա) Յէշտ ²⁾, որ ընկած լինելով զաւառի մէջ տեղը՝ բաժանւած է երկու մասի և, այդ մասերը կը կոչուին Վերին և Ներին Բալանքիներ: Բէէջան լեռը բազմաթիւ թեւեր և զազաթներ ունի, որոնցից նշանաւորներն են՝ 1) Գուման. 2) Յերդ ար. 3) Զեի-ի. 4) Զեւ Հոյ-ի. 5) Փար Հոյ-ի. 6) Խանդ. 7) Փար Հոյ ար. 8) Փար-ար. 9) Զեւ-Լար ար. 10) Զեւ Ժանդ. 11) Զար Բաւազ և այլն:

բ) Խոյ-ի-Բաւա ³⁾. — Այս լեռը կը զանաւի Խնուայ, Խանդ-րէդի և Ներքին Բալանքիայ մէջ տեղը. Բէէջանից թառայ երկրորդը իւր մեծութեամբ:

գ) Խաւար Բերդ — ար. — սկսելով Խոյի-բարա օսրից Հարա արեւմուտքից կրկարացած է Հիւսիս արեւելք, որու շաբանակութիւնն է՝

դ) Զերեւ լեռնաշղթան, որ ուղիղ Հիւսիս-Հարա կերկարանայ և որու ամենաբարձր զազաթը 8867 ասք բարձրութիւն ունի:

ե) Ներքին Բալանքիայ Հարաւ կրկարացած է Փար-ար լեռնաշղթան և՝

¹⁾ « . . . և ինքն (Հայի) խառն, առ, այլոց աղբիւն ընդ արեւմուտ Կիւսիսայ, զայ ընտէ Ի Բարձր-արհաւ՝ զաշտի միում և անուանել զանուն թանաքային Հար» (Պար.)

²⁾ Բէէն անունը նախ կառուարանուի՝ իբր Բէւ: Ըն (Բէւայ մարմնը), որ հաւանական չէ, ձերքու պատմանին նայելով՝ ոմն Բէէն Թալաւար, երբմէ տիրի է այդ կողմերը և լեռը նորա անունով կոչուի է Բէէն: Բայց արաբեան իշաթ զաւառի Փրիւս գիւղացիք այդ օսրից փնջ քամին լեռն անունով Բէէ կանուանեն, որ բաւ երևութին՝ քրքրէնի, նաւ պարսկերէնի օրէնքով. Բէէ-ի եղակի մեք կրնայ լինել, պէտք է ընդունել, որ իւր լատակ նշանակութիւնը կունենայ:

³⁾ Ժողովրդական աւանդութեան համաձայն՝ Կին ժամանակ Խոյի մի նգնաւոր այս լեռն գլուխը Էրնութեամբ պարսպելով՝ արք նորա անունով կոչուի է Խոյ-ի-Բաւա (Խոյիցի հայրիկ):

Դետեք. 1) Մարտ գետ (Արածանին), որ Մանգղեկա գաւառից կանցնի Բուլանըխը և Չէար Քորայ տեղմ կրնոր ճեղքելով կանցնի Տարսն: Վերին Բուլանըխայ Ջէրգանշէխ գիւղի առաջ Արածանուն կը միանայ խնուս գետը:

Գանու կոչոյր՝ միւս կողմից գաւազ կուգայ. նախորդը կարծուած Կաշալի քաղը կը գտնէ. պատու կերթայ Պաշ Եւթուրի մաս գանգառի ¹⁾. Քաղաւարը նախորդը կանկելով կուգէ պատմել, քայքայ կուտայ կարակ առաքան՝ որ մէկ Կաշաւմով կաճու կոչոյր ծակելով անցեր էր միւս կողմը: Պաշ Քաղաւարը շատ իմաստուն կը լինէ, նախորդը առանց պատմելու ճանապարհ կը գնէ, պատահին ևս իւր կոճու գինը կը վաճէ, իսկ իւր աչք՝ որ Կաշալի քաղաւար կը լինէ, ինչք կառնէ, և Կաշալի Կաշալ կառք մի վերջնելով, կը յանձնէ Քաղ շինելին իրեն Կաշալ նախ մի Կաշալ պատարանու: Կերտը սամաղաւց լիտայ մնացած երկաթին ևս կը յանձնէ մի Քաղ շինելու: Քաղ շինելը կիմանայ Քաղաւարի յանձնած երկաթի գորութիւնը, այդ երկաթը կը գտնէ և ուրիշ Կաշալի մետաղից մի Քաղ կը պատարանէ Քաղաւարի Կաշալ. Կերտայցուած ժամանակ՝ Քաղաւարը Կերտը կը գտնէ Քրի լառան, որ չորի նման ծակելով միւս կողմը կանցնի. Կաշալից կը քրտնուի իւր խորագրութեան մէջը և Քաղաւարի պատմանիցի վրայ կախուի իսկական պողպատեցը պատարանի: Կաշալ Քաղ Պաշ Եւթուրի: Եւ Քրի գիւտար լառան, Քրիւն այն էր, որ թշնամուն Կաշալած առած ժամանակ՝ որքան էլ աս Կաշալ գանուր ²⁾ կերկնեար և Կաշալեք, որ անկապիւմ մահացու պիտի լինէր, կը Կաշալէր:

Պաշ Քաղաւարը կը ճերանայ. մասնելով որ իւր անցմանից լիտայ Քրի ժառանգութեան Կաշալ իւր երեք որդոց մէջ անշուշտ խաղալիքին և արնինգութիւն տեղի կունենայ, կը կանէ երեք որդին և Քաղը յանձնելով Կաշալ՝ որ պատարիւր տանել և ձեռն ժառանգ պղտիւրի մէջը և գալ, ա ինչ որ կը պատարի պատմել իրեն: Երեք որդին Քաղը կը գտնէ, և Կերտայցուով Քաղաւարին կը յայտնէ որ իւր Կաշալը Կաշալած է, քայքայ պատահանի մասին ոչինչ լառելու Քաղաւարը Քաղը կը յանձնէ Ջէրգի որդուն. աս ևս միւսնոյն կերպ կը խաբէ Քաղաւար Կաղը. վերջապէս կը յանձնուի վաղը որդուն, աս իսկութեամբ կը Կաշալ իւր Կաշալեքը, և երբ Կաշալի պողպատը կը ձգէ պղտիւրի մէջ՝ միւս գլուխը Կաշալցած անկան ռոճով կը փախի, քայքայ երկվարի լիտի ուղեքը միշտ չոր մէջ կը լինին, միւսն որ չարն իւր խաբէ (չաբը) կառնէ և լիտ գառնալով Կաշալին ծով մի սարսափած կը տեսնէ—Կաշալեք լիտը:

Կերտից անկանգորը Քաղը անկելով իւր գիւտու տակը կը գնէ և, միւսն որդու էլ գետ իւր գիւտու տակը գտնէ է, ա անէն աչքով որ՝ երբ միւս քայքայը կուգան Կաշալու Կաշալի Քրի Կաշալ, մեծ իրարեցում և աղմուկ տեղի կունենայ ծովու լառակը, այդ պատմանով Քաղը կը պաշտուի և եթէ աշաղգրութեամբ մտիկ անող լինէ՝ որտաւ կը լառի ծովի տակից՝:

¹⁾ Յմանք այդ Քաղաւարի տեղը 1-Քաղ գիւղը կը Կաշալին և, Կաշալի Կաշալ (այժմ անկան) քաղը, որ Կաշալ լառակի վերջը կը գտնուի:

²⁾ Քաղ կը Կաշալի Կաշալ լառակի լառակի Կաշալի Կաշալեք, որի նախ մեղքի և Կաշալ մետաղներու ճեղքը, Կաշալը:

Մարտոյ գետից ժողովուրդը ուղղման տեսակէտով ոչ մի կերպ չօգտուեր, միայն զարերից ի վեր Արածանին իւր արած նամբարդութեան միջոցին աչ ու ձախ խոտորելով կազմած է տափարակ, խոտաւէտ և սքանչելի գրքով ու բարմարութիւններով բարերեր զաշտ ու գութաններ, որոնցից առատ բերք և խոտ ու արտ կ'առացուի:

2) Քա ըւր.—Սա կը բղէի խաղանայ լճակից, որ պոտոր լինելու համար Կա (կոր) անունը ստացեր է: Քա ըւրը թէև փոքր՝ բայց շրջակայ գիւղերից իւր բաշխած ջրով կարի օգտակար և բարերար դեր ունի սաանման. բազմաթիւ ջրանցանք զարմնելով և արտ ու անդատաններու կենդանութիւն բաշխելով կը վազէ գէպի արեւմուտք և կը թափի Արածանին: Արածանին ևս աչ ու ձախ ճուղելով տուած է բնակչաց տղամային (լիւ) զարշապոյն և վերին աստիճանի բնակիչ ու պարար հողեր, որոնք ժողովրդական բարբառով յա՛ն կը կոչուին:

3) Սա ըւր.—Բլէշան սարի հիւսիսը գտնուող Գնիլի կոչուած փոքր լճան տակից բղիւղով կը թափի Քա ըւր մէջ. արս փտակը երբեմն կը բարձրանար Ալի կոչուած գաշաի վրայ և կազմած էր կոփայ երեւի շամբը, որ հնազնեւէ ցամաքելով դարձած է արօր բնդարձակ մարգագետին (տարեկան մօտ 2000 բարդ խոտ արտադրող):

4) Աւր կամ Լըշ Գե.—Բլէշան լճան արեւմտեան կողմը գտնուած Փիտնք և Մայաքնեղ գիւղերու աղբիւրներից գործնալով և բաւական թուով ջրաղացներու և արօրէից ջուր տալով կանցնի արեւմուտք և կը թափի Արածանին:

Անհամար ու անթիւ են ստանորակ աղբիւրները, առուներն ու առուակները, որոնց մի առ մի թուելը անկարելի է, և որոնցով կարող է պարծենալ Բուլանջիւր. արպէս Կնիլի-Էիէ ու Զուր Բուլանջ ի Բլէշան. Բլուր, Թեղուտ, Դերոյան և ուրիշ գիւղերու աղբիւրները, որ կենդանարար զովութիւն և համ ունին:

Կլիմայ. Բուլանջիայ կլիման գիտնականօրէն չափուած չէ. բայց առողջարար է իւր բարձր և լեռնային գրգռի շնորհիւ. թէև հիւանդութիւններից գերծ չէ ժողովուրդը, բայց այդ ոչ

կի՞նք կլիմային՝ ալլ անմաքուր կենցաղավարութեան տալու է, որ յատուկ է գիւղական անբարձր բնակարաններուն ^{*)}։

Գարուն՝ Հաճնիլի եղանակով կսկսի, թէ՛ն փոփոխական. ամառը շոգ և չորային, և Ֆարունայ երկրի նման թէ՛ն լեռնե-րը երբեմն մշաշով կը ծածկուին ու բուսական առատութեամբ զարգայ կի՞նք, բայց նորա նման կենթարկուած չէ մարտի փտանգին, որ սովորաբար տաք տեղերը իւր պատրաստի հոգը կը գտնէ։

Սեռն՝ երբ չորային է, գիշերները թանձր եղեամն կը նստի, որ քաշափ խորութեամբ հոգի ներար կը թափանցէ, հակառակ պարագային՝ սուր և խալթող ցուրտ կը լինի տեղացող հոգմախտն անձրևներու պատճառով։

ձմեռուայ սկիզբները առանց շատ ցուրտ ու ցմախի ան-բնդհատ ձիւն կը տեղայ և, ինչպէս ամառնային՝ նոյնպէս և ձմեռնային արևադարձներից լիտայ երկար օրեր միօրինակ պարզկայ կը լինին, որ կը կոչուի (քրդ.) լըլը (քառսունք)։ Ձիւնի ցուրտը վերջին աստիճան կը տաստիկանայ, գետինը ախ-պիսի ուժով կը ժրէ՝ որ շինութեանց տանիքները կը տրա-քուին, խաղանայ լճակի սառույցը, որ արշիներից տեղի թանձր կը լինի, կը բացուի և սառույցի ճեղքուելու ձայնն ու որոտո-մը օրերով և շաբաթներով կը լսուի գաւառի ամէն կողմերը. գիշերները թանձր մէջ կը նստի ամբողջ գաւառի վրայ. մինչև որ արևը կը ծագի ու մէջը կսկսի կամաց-կամաց բարձրու-նալ տարները։

Մշայ աշխարհի ձմեռը շատ շուտով կուգայ. նոյեմբեր և երբեմն հոկտեմբեր ամիսներից կսկսի ու կերկարի մինչև Ապ-րիլի 10—20, երբեմն աւելի երկար ու կարճ. անձիւն ձմեռ-ներ ևս պատահեր են, ինչպէս կը պատմեն ծերերը, և այդ-պիսի տարիները կը կոչուին աւ քաբի։

Յունուարի վեցը ձմեռուայ կէտը կը հաշուաի, որից լիտայ կուգան ռճատ (փետրուար) որ քանց օր վատն օրերը։ Գիւ-նիսը (գալիները վառող, խտնձող ցուրտը). Պոստանց ցուրտը,

^{*)} 1898 թուականի իսլահան միայն 2—3 գետեղերեայ գիւղերը տա-րածուեցաւ և թեթև զոներ տանելով անձնապաւս։

« Ստորինն ու իմ Բերը, Ջիվ, Ջըն-Ջիվ, Տան, և Տանտանյ
օրերը, որանք եօթնեակ օրեր ունեցող ցուրտ եղանակի անուն-
ներ են »):

Վերջինն իմ (օդի խառնակութիւն) կը համարուի (զովէշ-
ներ ջարդաղը), արեւիքն՝ Ապրիլի 7-ը, բաց արդ ժամանակն ևս
մեր երկրի օդ ու եղանակին չեն կարող վատահել և սոյորու-
թիւն ունին ասելու:

Համէ՛ Ապրիլ՝

Ապր անի եօթին

Եւսարու արե՛ դարե՛,

Ջարը երև ծառի գլուխը:

Նա լը խախտէ՛ ու Ծուարէ՛,

Բաց ոչ թէ ի Խախտե ու Ծուար, **)

Ե՛ լը Մուսուլ ու Ջանգալ է-:

Այ Մուսուլայ ու Ջանգալայ կործերը:

Փետրուարի վերջերը բարդ ի բարդ ամպեր կը գոյա-
նան, եղանակը կը մեղմանայ, օդը հաճելի քնքշութեամբ
կանաւարանայ և երբեմն մանրիկ խորիվներ (ձիւն) կը թափին
ցած. վաղրկեանկան փոփոխութեամբ կը տեղայ լոր ձիւն, ապա
չլի՛ (չբախտն և խոշոր գրքով ձիւն) որ լակլակ խառի
(արագելի ձիւն) ևս կը կոչուի: Բաց նորէն պարզկան կը ժրէ
ձիւնը, որ հիւսնայի եղան կամ (քրդ.) տալը կը գոյանայ և,
որու վրայ ձիւնորներն անգամ կարող են ազատորէն անց ու
գարձ անել, նորից մի շլափայ, մի լոր ձիւն, մի Է-Է-Է անձ-
րե և գարձեալ ձիւն, ապա թանձր մառախուղ՝ որ օրերով
գեռնիկն կպած կը լինի, իրարու յաջորդելով կը մաքառեն մէկ-
մէկու հետ, երկնելու համար Հայոց աշխարհի չնաշխարհիկ
գ-ւրուներ:

*) Համի Ջիվ,

(Եօթ օր Ջիվ,

Համի Ջըն-Ջիվ,

Եօթ օր Ջըն-Ջիվ

Համի Տանայ

Եօթ օր Տանայ

Համի Տանտանայ

Եօթ՝ Տանտանայ,

է՛ համի ոստի՛

Գեռ եօթ օր է

Լը գաշտայ ման ա

Յեռն կը Բնայ):

Բաց Ջիվը ասած ունի՝

Ջիվ ը՛ ու Ջիվեղարն եմ,

Ջիվ՝ ու Ջիվեղարն եմ,

Արք բարձ՝ քուարք,

Թէ անձրնի՛ գարուն եմ,

Արք նա բարձ՝

Թէ անձրնի՛ ցուրտ ու սառնա-

Սարձ ու սարձաղարձ.

մանից եմ,

**) Բաղէշին մարիկ՝ հայ գեղեր են:

ՊԱ-2037
34447

«Մարտ վեց» ձիւն ձեան ցեց», և «Մարտ ընին» լակլակ վրէ բնին» գալով կողջունէ Հարց գարունը: Երկինքը կը մըքլկէ (մթնանայ) և կը ցօղէ երկրորդ թաթախ անձրեւը. բայց թաթախ անձրեւները 8—10 թիգ բարձրութեամբ և հօդի վրայ զմաստած ձեան համար ոչինչ են. անձրեւ միայն կը կակղացնէ սպիտակ սաւանի մակերեսը և հօգուտ փշելով՝ ձիւնը կակի լլիկիլի (կակղանայ) կտոր կտոր գառնայ ու դարակոյտերը գլուխներն դուրս կուտան Հնգամեայ բանդարդեանցից:

Երկրի սևութիւնը կակի արեւելեան կողմից, Վանայ ծովու աղբեցութեան շնորհիւ, թէև ձիւն հալեցնողը հարաւ քամին և նոյն ուղղութեամբ տեղացող անձրեւներն են:

Ապրիլի 10—15-ից յետոյ կոկին անշուշտ փշէրը, կեանքն ու բնութիւնը նորոգութեան շրջանը կը մտնեն:

Հողմուճք. Հակառակ ուղղութեամբ փչող երկու տեսեան քամիներ կը հոսեն Բուլանջի գաւառը, որոնք երկրի բուսականութեան վրայ զգալի ազդեցութիւն ունին և նոյա բախող կորսնեն:

1) Մշտ Դաճի, որ կը փչէ արեւմտեան հարաւային ուղղութեամբ. տաք երկիրներից գալով տաք ու չոր է, հացաբոսերու վրայ կարմրագոյն ժանգ թափելով ցօղունները կը հարկէ, և հատիկները կը նուազացնէ (բարակնայ, նուազրուկ դառնայ):

2) Ալիւ Դաճի, որ Պարսից կամ արեւելեան կողմէն կը հասէ, և Վանայ ծովու վրայից անցնելով կենդանարար գոլութիւն և տամկութիւն կը շնորհէ բուսականութեան: Ար լինին տարիներ, բոլորովին երաշտ, որ ամենեւին անձրեւ չցօղեր, բայց այս բարեբար քամու շնորհիւ առատ բերք կստացուի, ցորենի երկայնութիւնը կանգունից սակի չլիներ, բայց կը ծանրաբեռնուին տաք հասկերով:

Տարբերակ է, որ այս հոգմերը բոլորովին ներհակ ազդեցութիւն ունին Տարօնայ դաշտերի բուսականութեան վրայ. ինչ որ մէկի համար կենդանաւոր է՝ միւսի համար մահացու է. գորա պատճառը՝ ժողովուրդը այս երկու գառաւներն անշրպեւտող լեւներուն կուտայ. որոնց մէջ գտնուած մնասկար հանքերու վրայից օդը անցնելով կը թունաւորուի (7):

3) Հոր- աճիւ.—ուղիղ հորաւից կը փլէ գարնան սկզբներուն, որ երկրի սեւեռեան զլխաւոր պատճառն է:

4) Հիւսիս-աճիւ.—խեղդ աշնան և ձմեռ ժամանակ Հիւսիսից փչող խալիթոյ և սաւ քամին, որ շատ երկար լսուելի:

5) Պարփշ.— Հիւսիս-արևմտեան կողմից փչող խիստ ցուրտ և խալիթոյ բարակ քամին, որու հոսելը նշան է երկնքի դարձուելուն, որ իրաւի իւր անունը կարգադրացնէ:

6) Պոսկաս լին նաև առաւիժ-աճիւրը (փոքրիկ թաթառ) և փոքրիկները, որ մինչև երկինքը կը բարձրանան:

7) Ձմեռները անպակաս են Բեռը (բուք) և գեղեցիկները (գետնի երեսով եղած բուքը), Ե-աճիւրը և ալլն և ալլն:

Բուսականութիւն.—Համեմատելով շրջակայքի Հեռ, Բուլանջիք լեռնաշղթային երկր լինելով՝ գերազանց է իւր ճոխ բուսականութեամբը. Ստորև գնում ենք այն բոյսերի անունները, որոնց լատիներէնը կարգադրանք գտնել, ազատելով մասամբ բուսաբանական ուստերէն առլայից, մասամբ էլ Թիֆլիսի շրջակայքից ինձ նախօթ բոյսերը պ. Աղէքսանդր Քալանթարի միջոցով ներկայացնելով երկրագործական միւնիստի լիագոր՝ պ. Մեղվեգէին *):

Աղբաղբուկ *Sisymbrium Sophia*, Չորացած ժամանակ կրնանի մանանիխի խտմին:

Արմաթիբոն կամ Քարսիկ *Geranium pratense* և *Geranium Robertianum*.

Աղբանց ախիւ *Anoplasus Fournesfortii*.

Նիխ կամ Նիլիկ.—աւալայ, երբ ամառը կը Հնձեն, երկրորդ անգամ ջուր կուտան և այս անգամ անոց փափուկ աւալայը կանուանեն ախի կամ ախի:

Ննիխ (Ննանուխ) *Mentha silvestris*.

Նուսնառան կամ Ննառան *Grafalium arenarium*.

Աղնրնկոյ *Datura stramonium* փշխնեմորի.

Նւկուկ *Rumex obtusifolia*, Հասարակած բազմամեայ բոյս, որու թփերը կը գալին՝ ձմեռան միջով կամ իւրով տապակելու կամ առանձին սխտորով միասին ուտելու համար, իսկ 1—1½, արշին բարձրութեամբ ջոզունները կը գործառնուին իրրեւ-իւր (Թիֆլիզցոյ Իւււ կոչուած բանջարը):

*) Պարսկերէն կամ համարում այս երկու պարուններին խորին շնորհակալութիւնս յայտնելու:

Եւել հոտակ *Arisemisia* Ծաղիկ անի.—մանրշաղկապէն ծաղիկ ունեցող անկիտոր. միւս անի.—փայտի նման ամուր մի տեսակ ընկեր անկիտոր.—Խաբուն անի. կարմիր անի.

Բլքեմ, Թէէն ծաղիկ չունի, բայց նշանաւոր է իւր պատուական հոտովը. 1—2 Թիկ բարձրութեամբ, հերթաղիք Թփերով, սակաւ ինչ նման դաղձի. Գեղջուկ աղբերանց միակ անուշաւնբը (ԱՄՄԱ), որ մանրելով և շաղախելով կը յորացնեն և իրեց գօտիկներու մէջ կը զնեն.

Բաւեղ կամ Բաղեղ *Convolvulus sepium* և *Orvensis* L.

Գաղ կոր, *Astragalus* (*tragagantus* *Caucasicus*) մու գաղ, Տափակ գաղ, Մեղաւաղաղ, կարմիր գաղ, Թամ գաղ. Գաղերը ընդհանրապէս բոլ կարճակեն, չիթրենի նման ժանր և բայ կարմիր գունով ծաղիկներ կուտան, յորացնելով վաւարանի լա կալան կը լինին և, յարկի գախաւթեան ժամանակ, ճղճկներով անասնոց կը կերցնեն, որ Թէէն անասունները արտոժակով կուտեն, բայց միւր կը գառնացնէ. նշանաւոր է նաև գաղի խիժը (խէժ), որ չրեշից անրի մաշուցիկ է.

Գաղիկ ուն *Myosurus minimus*.

Գիկ *Testuca* sp. գգուած բրդի նման՝ հատ հատ մաքխտտ, որ ընտրի նարակ է անասնոց (լեւները բուսնոց).

Գորմեակ *Achilla mille folium*.

Գորմերուղ կամ մամուռ. ջրերու և ճահիճներու վրայ գոյացած բուսական մազմուկը, որ յորացնելով՝ շատ անգիր բրդի փոխարէն բարձրու մէջ կը լցնեն.

Գոգիկ, *Scorzonera hispanica*.—խիճ, նուճ, այճածորուք, վիշապախտտ.

Ճիւղոգիկ.—երկարարմատ գաղիկ, որ գառն կաթ ունենայու համար յուսուիր.

Դաղմ *Mentha piperita*.

Դաւաճ *Stipa pennata*.

Դղման—գլմի Թփերու նման բոյորանէ բայց կաղանքի գոյնով և միմիայն գետեգորքը բուսնոց բոյս և բանբար, նման *asarum* բոյսին. նորս Թփերը խաշելով ուն կը պատրաստեն.

Էղան լիգու *plantagomedia*.

Էրիմակ *Trifolium pratense*.

Էրեցնակ *Eryngium planum*.—գաղար ժամանակ Թէ հում կուտուր և Թէ աղան կը գրուի.

Բբուաւաւ *Rumex acetoso*.

Ժախ.—հանրածանթ և շատ գործածական բանբար (բատ

Թիֆլիզոյ՝ Բուլ, և ա խալ, Կոնստ (տան, Եպանի թուրք, բուրջալախ), որու զապար որման խաչելով և թթուեցնելով կուտեն, բայց ջրալին թեկերից կազմուած լինելով՝ զժուարամարս է:

Բեկարմակ Euphorbia sp.

Լուսակ Mandragora Bryona Mocrophylla.

Լուի ծաղիկ. Anthemis nobilis.

Խաւսեկ (խաւսարեկ Rheum Ribes. քրքերէն՝ Պրմբէզ).—

Ճանօթ խր լինուած թթուութեամբ. սորա իգալիւր (միայն թր-
փերը՝ առանց որմալի) կը կոչուի Դ-Բ:

Խոյրս Vicia cracca.

Խաղառ Verbascum thapsus.

Խաղիլոս Scrophularia sp. s. vernolis, s. alota, s. nodosa).

Դմբեկ Asparagus officinalis.—զապար ժամանակ խզով.

ձուով տապալկելով կուտուի. ձենալով կը կոչուի Զ-Խալ, կարծիք
կորակ և ա կորկզով պտուղներ տալուն համար:

Ծիրբեմ Thimus scinos.

Կառ Onopardon acanthium.

Կարմիր զլուխ (խառ)—holcus lanatus.

Կեռայ-կեռայ (Պրսու) Tipha latifolia.

Կեռա կամ կեռասակ.—Երկու տեսակ կայ, արտի՝ և սարի.
ընտրը սարի կեռասակն է, որ զորչաղոյն թուփ և որմալ ունի և
համ կուտուի. իսկ արմատից տապած կաթը՝ արեւի զէմ գնելով կամ
թեթեւ եփ տալով, կը ժանկի և կը պատրաստուի հանրածանօթ ու-
շատ գործածական Դ-Խէ (ձառտակ):

Կիծուկ Sentaura cyannus-baculosa.—Դարձան սկզբներուն երե-
կայքը կուտեն արմատը:

Կլոր ճիլ Scirpus lacustris.

Կոպղ Cardina acaulis.

Կոնկամ Coronilla varia.

Կոնկմուկ Trifolium arvens.

Կուսր փսիկ Bromus mollis.

Կեղբուկ կամ Եծալիլոս Equisetum arvense.

Հալի բառ Bulmus umbellatus.

Հաւածոր Onosmu sp.—սորա զապարի նման կարմրաղոյն ար-

ձառը զիւղացիք ձեռնափայտերու վրայ կապելով գոյնզգոյն կը ներկեն.

Քաւհուակ Clechorium intibus.

Քիլիլուկ (ձանրեկ ճիլ խառ).—ջրափներ և հաճապին տեղեր բուս-
նող փոքր ճիլ խառը:

Քուսառոս Paeonia officinalis. Փեննայ ծաղիլը:

Քոֆի *Anthoxanthum odoratum*.

Գառաւակ *Glicyrrhiza-Glabra*.

Փիղրածածկ. *Orobanch*. Քրդերէն՝ Պղտի Տխ (Տաւ Բրտած).

Մկնիկու *Dipracus silvestris* Huds.

Մարմակ *Rubus idacus*.

Մուսաբաղ Գառաւակ *Crocus vernus* Welld.—Կարճնաւում ար-
ժաս անեցող անասունք:

Կլի ծաղիկ *Tussilago farfara*.

Համախտուակ *Allium rotundum*. սխտորուկի նման՝ բայց դո՛ւր
նմանութեամբ թփերը թէլ լայն, հոտը զգուկի. անասունները ու-
տեկով, կը փքին (ուռիկ):

Հօլ *pisum*.—(դրան) թէ հում և թէ խաշած կուտուի.

Հնկիւն *Briza media*.

Պոչակ *Alopecurus pratensis*.

Պոչակ փօիկ *Millium effusum*.

Սամաւաւի *Thalictrum*.

Սև անճի *Nigritella nigra*.

Սիճի *Tragopogon pratensis*.

Սիպիկ *Bonium Falcaria*.

Սպանիկ կամ Սպանիկ *Peganum*.

Տասու (տասուակ) փուշ:

Տափակ էիլ *joncus effusus*.

Տեղս *Althaea*. սորա ծաղիկները զիւլաչի կանաչք սապոնի մէջ
կը լցեն հոտ սալու և փրփրալու համար.

Տարմակ.—փայլի, կեղծ տորան.

Տարմակ *Lolium perenne*.

Փառփառ *Peplis partola*.—Կեղծ, և/ուր, թիֆլիզցոյ բուրդու:

Փօիկ խոս *Glyceria fluitans*.

Քաղապա-խամամ կամ }
Քուլապա-քուամ և կամ } *Taraxacum officinale*.
Քաղանակ.

Քարազործ (քարաքոս).—Քարերու վրայ գտնուած բուսական
քոսը, որ յարկալուց յետոյ երկխաչք թրջելով ու քարով արո-
րելով հիթը մեղքերին կը քան հիկալի նման կարմրութիւն տա-
լու համար: Հանելու ժամանակ կերպեն:

Քարազործ, քարէն է էլի.

Ընթարկողէն է թափ:

Քոսայ խոս.—ցորնուկի նման, բայց անհասկ լինելու համար՝
քոսայ (զօշ) կը կոչուի:

Շօքնիք *Teucrium polium*.

Օոնո *Matricaria*.

Օնոնիկ *Ononis hircina* յագ.

Օնո բուռ ճագրակա, *Sparganium ramosium*.

Բույանքիցոց լիզուով բոյսերի մասերն են՝

1. Բու (տան.) որմառ. քաշի վրայի մազմազակները ինչ Արմառը եթէ բազմամեայ է՝ կը կտուի ընդ, որինակ՝ աւելաւի, աւալաթի, մարտիի հալլն որմառները: 2. Այլու. ցաղունը եթէ ծակ չէ, կը կտուի այլու, որինակ, խաւարիկի, ժախի, բաղի, կանկաթի հալլն որմառները: 3. Կոթու.—որման կարեւորց յետոյ մնացած ստորին մասը կը կտուի ինչու 4. Յարնի ցաղունը կը կտուի այլու, ապա կոթուը՝ եղև և եղևու: 5. Զրու.—կանանդի և հաստ փշերու կոթուները: 6. Կարու.—փայտի՝ կարն կարուած կոթուը, որ զանակի պէս սուր կը լինի: 7. Թու.—փայտերու հիւղերու կարուած ստորին կարն մասը: 8. Բայանքու փերի մասերն են՝ ա) Խուր, բ) Խուրի, գ) Խուրու (որինակ, պտակի խորամուկ կը կտուի խուրու) բայանքու բաժանակն խաղաւորը, որ մի-մեկն ժամանակ է սերմնաբան, մի քանիսն մեծաթիւ կը լինի և կը կտուի դանակ, որ. պանդի, սաքցնից (միմանկ) հալլն պանդիները:

Բանդանքները մեծան պանդու համար ծածկերու նման կը կտան, և կանաւանեն գոյի, խի կտակներ՝ գոյ:

Տնեքը ծածկելու համար քաղուած և լորտուցած բոյսերու որմառները կը կտուին սուր, նոս՝ այլ (գիւղինն քրքրելն):

Ծամանակին քաղուած ու կաղուած բոյսերու հաւաքը կը կտուի իւր. եթէ ժամանակը սեղեր, խաղը գեղեւանայ, ապա քաղուի, հոթու:

Համեային Երիւրեր և Գրեւը.

1) Կաղին (կաղին). գորը—գեղեւորդն և կանանման խաղային կաւանիթ, որ գիւղական կանայք սաղանի տեղ կը գործանեն ծածկերին լլու աւանդով, որոնց տեղով թէ կախուց կը պահ մազերը և թէ լիթուր որ միմասն (խաւանայ): 2) Կաղին.—սպորական կաղիններու գոյնից գիւ սարսիք, (տեղի գեղին կը գաղիլ քան սպիտակ), որ առաւաթեամբ կը զանուի ամէն տեղ, աւելի շատ քանաւաթեամբ՝ Կոթայ քանիք քրքուանքը, որով գիւղական աւանդները իրենց զարդարան կարիքը կը լցանեն: 3) Ուսկու.—սպիտակ գեղին, շատ հասարակ և ստորին կարգի կաւային հող, որով կանայք մեծ և կոպիտ որումքներ կանեն: 4) Ուրիակ կու.—Ուրիակ տեղ առաւաթին կը զանուի և շատ զարծածական է գիւղացոց մաս, որից կը պատրաստեն ցորենի, ալյուրի և մուրի փեթակներ, կանանց համար արեւ-գոյններ, մարդի փեթակներ, և տնտեսներու որումքներ: 5) Կարմիր կու (խեցեղենի կու), որ երկու տեսակ ունի, ա) Պրիւլ խու, (Ներքին Բայանք-խու) Լիւ գիւղի կաւանդից ստացուածը, բ) Բաւ խեցեղեն կու, (Պրիւլին Բայանքիկ) Կոթ գիւղի կաւանդից մեծ քանակներ: Ելու կաւանդը կը շինուին բոլոր տեսակի ամանները, միայն կարմիր կաւով կը պատրաստուի Բանդուրը: 6) Կիր, բայանի հանք առ այժմ բայանի լիւայ, և գործածութեան

համար մեռ.ք կը ընթանին այս ու այն կողմեր ընկած հասակաւոր կրօնի շարերը: 7) Փարսեանք, ձյնալթեանց համար առաջին կարգի ամբուսթիւն ունեցող շարեր կը գտնուեն Կոփ գիւղին ժամիկ Այկո կոչուած շարահանքը, և տեղի տնուեով կը կոչուին Այկոս տը, կարմրագոյն կամ միջամագոյն երանգով իսկ կազմութեամբ խիստ փափուկ, դարչապոյն գոյեով շարեր կը գտնուեն Տրափ, Բաղաքիւղ, Այգ, Տառփեն և չըջուկայ գիւղերու տաճանաց մէջ և կը կոչուին Փաւ տը (փաւեր): 8) Առազմար. որից կը պարսպառեն Արազի, Բիշ և Ելեւեփ շարեր, և կը գտնուի գլխաւորապէս Ապրի գիւղը, թուց շատ լաւ տնակից չէ: 9) Դալլախաղ Կարեւ. գտնուած գոյեով և կազմութեամբ ամեն տեղ կը գտնուին, կան նաև Կարալիսային կոչմանը շարեր ևս, որոնք ժողովրդի լեզուով կը կոչուին Կարեւ շարեր: 10) Եւ Կար. — Թրքե-Ջրոյ գետակից և Ապրի գիւղից սկսած մինչև Արածանի գետի մօտ գտնուող Աղնաւորի ընդերք, ամբողջ յեռնաշղթայի կազմուած է որմնէ տնհամար կարեւորից, որոնք կը կոչուեն Եւ տը, որով դարբինները երկաթը կեռացնեն (լաւ կարմրացնեն): 11) Կարիկ. — Ջրեւանի ապրի ետեք, մի տնակ շարից կոչ, որ չդադար (քամի) ունեցող տնասուններու ցառապար տնգամերուն կը քսեն և արգիւնք աջող է շատ տնգամ: 12) Կարեւ-Խոսն. — Ջրեւանի Բալանքիայ Ապար գիւղին ժամիկ մի հանքային լիք շարաւան, որ շատ տնգամ փոխանակ լիք՝ լոր աւաղ կը ցարէ գիրե, և տնախորտ հաս ունենալու համար՝ քաջից Թուրոյ հաւքերը կտանեն: 13) Կարեւ-Քալին լիքը են նաև Կոփ գիւղի առաջ գտնուած Զուրայի (սոփ լիք) և չորքազայ քաղմաթիւ տնակներու լիքերը, որոնց վրայ սերցոյ կը քսեն և դառն ապրի համ ունին. այս լիքերը ընտանեացոր գիտնականներն քննուած չեն և չգիտցուիր ինչ նիւթեր կը պարունակեն:

Երբեմն յատու տնակից Զուրայի լիքերով կը փորեն լողանայ և կուռղիւսան ընդհանրապէս:

14) Կարեւաւոր են աղանքները, որոնք առատ և մաքուր ներմակ աղ կարտադրեն և կը գտնուեն ինչուայ ու Բալանքիայ տաճանակցութեան մէջը. որոնցից մէկը կը կոչուի Խուշ Բուշ, կարմրագոյն աղ պարտադրուեն համար և միան՝ աղեով Բուշ, տգորական աղիտան աղ տալու պատճառով:

Կ Ե Ն Ղ Վ Ն Ի Ն Ե ր

Ա. Որդուն կամ ժմանք

1. Պիտուկ. — մարդու փորի մէջ գտնուած ամենափոքրիկ որդը: 2. Կոր. — Դարեան սկզբներուն՝ ջրերու մէջ մայն արմակող ճիւղան: 4. Տգրուկ. — 4. Թրքուս. — 5. Կալամիքի աղ, ևայլն:

Բ. Խնցիկներք.

1. Ջրեւ (խիտուեց), որու պատեանք կը կոչուի Կարմի, և իրրի թմանք կը ճառայէ գիւղացոյ: 2. Ծմուկ (մեծ և աղեւ պատեանաւոր խիտուեց), սորա արմիկն ևս իրրի թմրիւր (մարմնու ջարդուեւու, շղակցութեան) զնց կը համարուի և կը կարուի երկնացոյ քամակին: 3. Սճկիք աղան (ԿՆՍՏԱՆՏՈՒՆ ՅԻՏՈՒ). 4. Խաչափառ (խեչափառ). 5. Պիտուկ կամ կո կիտուկ (կիտուկ):

Գ. Քալին կենցալի.

1. Չկնեւ. — Եւթու, Կալի, Խուշիւթի, Բուշ մուկ, Դու յու (լեւացոյ տնեցոյը, որ տնու նման թարակ կը լինի). Խուշու, Խուշուլի (կարմրախոյս):

2. Օնու գտն (կանանչագոյն գորտը՝ որ չքերու մէջ կապրի). Բ-ՅԻ: ԺԴ-Ա (գորտի անհետագայը, որդի մնայ).

Դ. Յամախային կենդանիք.

1. Աղունձներ.—1) Զմեռի գորտ, 2) սպիւ կենդանի (անշնչոյի տեղիւր ապրողը), 3) ճոխ կամ ճոխիկ, 4) աղբոտը (РАТНОУТНЫЙ ИТКО). Օնու՝ զանազան տեսակի, սեւ ոյ, խոլից ոյ, ծակից ոյ, կամ լանդան (սօսարգայիկ), ԼԵՐԻ՛ (Թ-ԱԼԱ) ոյ, ԼԵՐԱ՛ ոյ (մեծամեծ տեղի):

2. Ուղունձեր (միջատներ). 1) սղի (մարդու, գոմէշի և այլադի վնայ գաղաղած միջատը, որնչոյց՝ մարդու սղիի անհետագայը կը կոչուի Լ-ՅԻԻ 2) Դիւնայ, եղան և կոչու սղիք (զանայ), 3) Միկի—փաղառնիկ (Թափ-Թափիթի), 4) Լա—որու լուսերը կը կոչուին սկիւ. 5) Տիլ—միւս և գոմշու անդամաց կողմը միջատը, 6) Ճանձ, 7) Ճանանձ (խաշար տեսակը), 8) Պապուկ, (Նեպուկ կամ Նեպուկ), խնուս տեղիքը գաղաղած աղխուկ, բազմատանի միջատը, 9) Ճիթիթ—մարտիկ նման տեղիքը բարձր՝ սեպուղին կամ լանդագոյն միջատը, որ հոյ զանաւան տեղիքը շատ կը հաւաքուին և զիշերով մայն կը հանեն, 10) Թարան բայան—զգուսիկ հոս ունեցող, տէ գոյնով միջատը, 11) Ջաւկի բայան.—կարմիր գոյնով և տ գոմշով (կենդ) յարանի զոյ՛ միջատը, 12) Թոթի բայան.—խաղաղիւս, Թոթի կըսողը, 13) Ճիթուկ—երկարամիկ՝ խզային մարթով միջատը. որից աղիւսներ կը պատրաստեն խզի մէջ ձգելու, 14) Դեղի.—մայնաւոր բայանը, 15) Ոսկի դեղ, փալլան, աղիւսոյն միջատը, 16) Պիտակ.—կնոյծ մեղան, որ գաղաղից՝ փքուս վրայ խո բջիջները փոր պետութեամբ կը փուռ և ստորին կարգի՝ ու ապա շանկուսութեամբ մեղքն ու կը չինէ, 17) Մեղան (մեղու), 18) Բուկի կամ կնո, որ ամառը անաւանները սուր խալթացով կենդի կը հալածեն, 19) Կրուս—մարտի, 20) Միկի—մեղ, մեղուկ, 21) Լճիկանիկ կամ աղառնիկ—բազմատանի երկար միջատը, որ զիւղական տեղերու անասանդի կամ պատերու մէջ կը բնակի, 22) Կարին, 23) Սարակոտիկ (տար) կամ սեւ Յարու սորո անաղխուկան Կիւթն ևս նոյն անունն ունի, 24) Դաւի սարակոտիկ (Хвостовая):

Զամեր (Թալուններ).

Աղանիկ—փաղրիկ ճնճուկ, 2. Ճնճուկ—միւս Թալունը, 3. Դեղանիկ կամ զեղնի առ Լճուդ, 4. Արուսիկ, արածրու մէջ բնակող մի տեսակ ճնճուկ, 5. Սարիկ, աղիւսի Թալունը, 6. Ջոլուս կամ բայախարիկ, մարտի բարդողը, 7. Լա, 8. Ճալա, 9. Կախու, 10. Եղանիկ (աղաւնի), 11. Կախու, 12. Պալուս, յաղիւ Թալունը, 13. Սարի պալուս, Լա— Թալունը, 14. Կնուս—Կնուս, զեւափները՝ Կախու մէջ բայն զեւո՛ զինն կանանչ աղակ ունեցող Թալուն մի որ անախարժ հոս կարմնիկէ, 15. Կիթուսիկ, Կիթուսիկ, 16. Կրուս (աղխուկ), 17. Յարուկ, աղաւսու նման՝ յայց բարձրագոյն զիշերնի Թալուն մի, 18. Տիւլիկ.—ճնճուկից քիւ բարձր և երկար տաներով չոպին տեղիւր ապրող Թալուն, 19. Կիւլի.—յաղաղի նման՝ զիւսան սուր կնոյուկ ունեցող անախարժ Թալուն մի, որ չոպուս տեղիքը խո բայն կը զնէ, 20. Դիւլ—զիւլ.—Տիւլիւս կամ ճնճուկի նմանութեամբ մի Թալուն, որ խո անախը միջոս երգելով կը Թալուսայ այս ու այն կողմը, 21. Ճաւիկ, աղաւսի նման անախարժ Թալուն, 22. Աղաւ, 23. Լճիկ, 24. Բալ, (բնաւնի և փայլունի), 25. Բալալ, կարճաղիւսի փետուրներով և զիւսին բոլ (պիտակ) ունեցող Թալուն, 26. Լալ (տալ).—բնաւնի և փայլունի, 27. Կաւնիկ, 28. Արու, 29. Կրուս, 30. Աղիլիւս, իրի աղիլները (աղիլը) ապրող, կանխու նման բարձրու-

գլխ թաղան մի 31. Զրիտան (Թանձր թաղանը). 32. Ստեփ. 33. Զմեկույ. տե՛նեղի նման Զինար թաղանը. 34. Կանգույ (քառ. բառ). 35. Զուրու (չին. ուրուք). 36. Գրիմախ (արձիւ). 37. Բազէ կամ արմաւ. 38. Լակլախ (արապիկ). 39. Գիւնեմաւակ (Չգլիկ):

Ա. Զարեանցիք. — ա) Վարդենիներ.

1) Գալ, 2) Ելի, 3) Ելուի, 4) Ելի (վաղը) և Երբքմն կերմայ տարբ. 5) Եղարդի (նապաստակ). 6) Ելուի. 7) Ելու, որ՝ գիւղացաց տակով. իւր պղինձ միջերով կը քանէ ուխտարներու վրայ, որոնք խելոյն կը ստակեն: 8) Կաւ, 9) Թանախ (աշխ). 10) Խաւար (քառ. մակը), 11) Մաւ, 12) Զեւ (աղի. տակ և Երկարամիջ մակը, որ ձմեռը ճերմակ՝ խկ ամառը գարշապոյն կը դառնայ): 13) Խաւարի Լաւ — գաշտային սևաշուայ խաշոր մակը: 14) Զրիտան (կուղը). 15) Յիլի (ժողովրդական լեզուով՝ Օնիկ). 16) Վալի խաւ. 17) Ելեման և 18) Վալի Ելուի.

Բ) Ընտանի կենդանիներ.

1. Զու, որ մի քանի տեսակներ ունի. Բալի (քանցի) կամ Ելուի. (քրդ.) Զալի (Թաղի, քերթի). Գալի (քրդ.) կամ Գիլիկը շուն (ձեռ գամիւս). Զալի և Ելուի և Ելիկիկը, այլ սոցա մէջ՝ միջակ բարձրութեամբ շներ: 2. Կարա, 3. Վալու խաւ (կեղեցիկ և Երկար մազերով կառաւ, Վանայ յատուկ). 4. Ելուի. 5. Ելի, որոս մէկ տեսակն է Ֆիլիք կամ շաւ ալմը, և որոս մազերով կը շինեն Վանայ քնարը Ելուի. 6. Ել, 7. Գալի, 8. Զի. 9. Զալ. 10. Ել, կամ Կալ:

Վերին Բաւլանքիայ գլխաւոր գիւղերը.

1. Կալ. — երկու Բաւլանքիայ կառավարութեան կենտրոնաւորը (մէքէթի Կալքմէթ) և առաջին բազմամարդ գիւղը ընդհանուր գաւառի մէջ, որ ունի մասնաբաժնէս 450 տուն և 1400 արական անձ *): Գաւառի մէջլիսի իզարէն (վարչական ժողովը) բիդայիթ մալքէմէն (նախնական գաւառաւոր), և Հեռադրատունը կը գտնաին այս գիւղի մէջ, գիւղն ունի երկու գլխաւոր թաղ, Միլի և Զերիլ, երկու եկեղեցի, մէկը ո. Աստուածածին և միւրը՝ Թալի-Մանուկ անունով, և մի կիտաւր մասուն՝ ո. Ստեփաննոս: Սոյն 1898 թուականին ձեռնարկուած է կանգնելու և մի Դեմեթ թուրք պաշտօնեաներու և երթեւեկ մալմէտականաց Համար:

Այս գիւղը կը վերաշինուի զարու կէս տակի աւաղ, Ալազին բէկի տան տիրապետութեան ժամանակը, նախկին Կալ անունով աւերակի վրայ, որ ձերբրու տակով եղէգնուտ շամբ մի կը ներկայացնէր, լիք վաղրենի խաղերով և ուրիշ անասուններով:

Սորա անուան սկզբնաւորութեան մասին ժողովարդն ունի

*) Պաշտօնական աղբիւրէ քաղաւ. — կանանց Թիւ քաղերն ըն

Հասեալ ազգային տանգութիւնը. — Արշակունի Յիրան Թագաւորը ո. Դանիէլ ասորին խեղճածա՛ն անկ հոտայ Մանազկերտի մէջ (?) որու մարմինը՝ որ սրբոյն նախառնոց հոտակի Համաձայն պարտ էին Թաղել իւր նշանաւորին (այժմ ո. Դանիէլի վանքը, որ $\frac{1}{2}$ ժամ Հեռաւորութեամբ Կոնայ Հարաւային կողմը կրնկնայ), ապի վրայ գնելով կուգան Կոն գիւղի տոջն, ուր ապի խի՛ն կոչուած տախտակը կը կտրուի և, տեղի անունը կը մնայ Կոփ:

2. Երկրորդը իւր մեծութեամբ և բազմամարդութեամբը վերին Քալանդրիայ արեւելեան գիւղերու՝ է Ջէխ-Շաղուայ գիւղը, որ մօտիկ 200 տուն բնակիչ ունի և $\frac{3}{4}$ ժամ Հեռաւորութեամբ կը գտնուի Կոփ գիւղի արեւելեան կողմը, մի ձորակի գլխին կանգնած, չբնապատուած բարդի ծառերով, զարդարուած բազմաթիւ ջրաղացներով, սրածայր ծիւ-պայ քարերով ու մի ՔՐԷ՜փշան փռակով՝ որ կը Հոսէ Խաչանայ լճակից:

Այս գիւղն ևս Հաստատուած է 100—150 տարի առաջ տիգրանակերտցի Բաշա անուն Հայու մի Հոգատարութեամբ, բայց չգիտցուի ի՞նչ պատճառով Թրքական անուն կը կրէ վրան: Զուտ Հայաբնակ է:

3. Մերքառ. Ջէխ-Շաղուայ գիւղի Հիւսիս—արեւելեան կողմը. $\frac{1}{2}$ ժամ Հեռաւորութեամբ. մի փոքրիկ ձորակի՝ և սորա առուի ձախ եզերքի վրայ Հաստատուած, Հաղի 20 տուն Հայ բնակիչներով: Այս գիւղի արեւելեան կողմը՝ վերադրեալ առուի աջ ափին, Թեղակոյտի նման Հիւսիս—Հարաւ ձգուած երկու բլրակներ կան, որոնց վրայ Հին ասերակ բերդերու բեկորներ կը նշմարուեն և որոնք՝ տեղական ազգայնոց տաւանածի Համաձայն, կը պատկանին եղբւր երկու Հայ իշխան եղբայրներու, մէկի անունը Միւրդ-ու և գիւղը նորա անունով՝ Միւր-բար (7) կը կոչուի *):

*) Պարզելով նաեղերմ ազգային տանգութիւնները, այսօր իբրեւ նման չոյց կուտանք, թէ ինչպէս Ժողովուրդը մեծանշան գոտեմիւսնի կը տեղի:

Եւրո թիւիս ինչ անուն է՞ կը հարցնէ Թորոք. պատասխան Կիրակոս—Մարգ. մէ Թու (գիւղ մի է Տարուն) մէկ Լոս (գիւղ մի է Բաշանդի) Կերթան Ջրատան. գիւղ մէ կը չինին ուրանց. մէկ կըսէ՝ իմ գիւղի անուն

Այս բլրակները կապուած էին մէկ-մէկու հետ մի կամուրջով երկու իշխան եղբայրց երթեւեկութեան և այցելութեան համար:

4. Լաթաւ.—կը կարծուի որ Լաթաւը լինի Գուր գիւղը, ուր Պարսիկներ Տէրան թագաւորի աշխերը կուրացուցին: Կը գտնուի Վերին Քուլանքիայ արեւելեան հարաւային ծայրը. Կոփ գիւղից $4\frac{1}{2}$ ժամ հեռաւորութեամբ. արտեղ կը բնակին 20—30 տուն հայ և բաւական նշանաւոր տնուն ու զէփ ունեցող շէնքեր, որոնք հարկատու չեն, և գիւղը նոցա կը պատկանի:

5. Խարաքաւան գիւղ (աւեր քաղաք). Քէշան լեռան արեւելեան ստորաւոր և Կոփ գիւղի արեւմտեան հարաւային կողմը կը գտնուի $1\frac{1}{2}$ ժամ հեռաւորութեամբ. կը կարծուի որ Խարաքաւանը լինի Հալիաշէն — մեր Նախահայր Հայկայ անդրանիկ գիւղը: Այդ իհարկէ ենթադրութիւն է, բայց՝ ինչպէս անունը ցոյց կուտայ, գիւղը հաստատուած է հին քաղաքի մի աւերակներու վրայ և՛ բացի տեղական աւանդութիւններից, մօտ տարիներս գտնուած խնցեղէն ազուգաներով շինուած ջրանցքները և մօտակայ ընդարձակ այգեատանները *) ևս արդ քաղաքի գոյութիւնը կը հաստատեն և փառաւոր անցեալը ցոյց կուտան:

6. Խալլաւ.— համանուն լեռնի հարաւային ստի վրայ հաստատուած քրդական գիւղ մի 25—30 տներից բաղկացած, ուր միայն մէկ հայ տուն կը գտնուի: Այս գիւղը աւաջ գետ հայաբնակ էր. մի հայտնաւ և հարուստ վանքով ս. Կարապետ անուամբ:

Ներքին Քուլանքիայ նշանաւոր գիւղերն են՝

7. Ապրի. երեւելի զբախ և ուխտաստեղի քրդաց, ուր հարերն

գնիմ վրէն. մէկ էլ կըսէ՝ լէ. թրդ իմ գեղի անուն գրով վրէն. կը կուսին Բաշլիկ՝ (նշտուել) սոքա (շեռ) երկուսէ զուրանց գեղի անուն մէկ տեղ կը գնին վեր էջ գեղին. գեղը կը կուսի Թիւ—լի և ապա (աղաւաղուելով) Թիֆլիս:

*) Խարաքաւանի այգեատանները այժմ ևս «կղզեաւան» անունով լայան են ժողովրդին, ուր կոփեցի նրկոյեան հոգի. Գալէն խաղաղ ոչգոյցներ կարգացիր է գտնել:

ևս երբեմն ուխտի կերթան. գիւղը կը պատկանի յարոյս ուրիշ միջոցաց յաշտեցող շէնքերու՝ որոնք՝ կը պատմեն որ, յունական փառաման ունին. և այժմեայ ըմբռնութեան հետեւեալն եկեղեցի մի է եղած։ Բիւշան սարի հիւսիսային արեւմտեան տաքտար կը գտնուի։

8. Լիզ. — Ներքին Բուլանքիայ ամենաբազմամարդ գիւղը, որը 250 տուն, գուտ հայաբնակ, կը գտնուի Բիւշան լեռան արեւմտեան կողմը, Եպրի գիւղից 1 ժամ հեռաւորութեամբ, վարդ գետակի ձախ ափի վրայ։ Եւս գիւղի մէջ կայ մի բլրակ՝ աւերակ բերդի մի բնկորներով, ուր 100-150 տարի առաջ նոյն գիւղացի Բաբայ անուամբ Հայ մի պատապարտելով մեծ քաթաթիւններ է ցոյց տուեր թշնամեաց դէմ։

Միւս գիւղերն են՝ Յոփայ կամ Եփայ, Փշգ-ձն (Բրզաշէն) Եփայ, Կղւ, Ունձի. նաև Փշգ, որոնց անունները հայկական կազմութիւն ունին թէև, բայց մի որևիցէ ազգային աւանդութիւն չկայ զոցա մասին։

ԲՈՒԼԱՆԵՐԻԱՅ ԱՐԲԱՎԱՅԵՐԸ.

Դաւաթ մէջ կը գտնուին բազմաթիւ սրբափայտեր, որոնցից մեծ մասը աւերակ է և կը ներկայացնեն փոքրիկ խուցեր, քարակորներ, մի քանի տեղեր ուրիշ ծառայողներ և այլն, ուր շարունակ ախտազնացութիւններ կը լինին. բնոր, զօրաւոր և խնդրակատար են մանաւանդ այն տարրերը, որոնք բարձունքներու, լեռներու կատարներու վրայ են բնակուած՝ կամ ծառերով չորհապատուած. սոցանից առաջին տեղը տալու է՝

1. Կոփայ ս. Դանիէլի վանքին, որ այդ գիւղի (Կոփ) հարաւային կողմը, 1/3 ժամ հեռաւորութեամբ՝ քարաւոր բլրակի մի լանջի վրայ հաստատուած է. ունի փոքր՝ բայց հաշակով շինուած եկեղեցի մի առանց զանգակատան։

Վանքիս հիմնարկութեան ժամանակի վրայ պատմութեան մէջ որոշ ցոյցմունք չկայ. բայց պէտք է կարծել որ Դ. դարին շինուած լինի. որովհետև ս. Դանիէլ Ստրին, որ այդ դարին Տիրան թագաւորից սպանուեցաւ, մարմինը ըստ վկայութեան Փ. Բուլանքի՝ թաղեցին իր հզնատեղին. իսկ ըստ ազ-

գային (տեղական) աւանդութեան՝ ս. Գանձիկի ճգնարանն էր այժմ ա. Գանձիկի վանքի Հիսիսը ընկած փոքրիկ ձորակի մէջ գտնուած քարաշէն մի մատուռը, որը լռաւորապէս եկեղեցի կը կարծուի. և ժամեք կը կարծեն նաև՝ որ այդ ձորակը լինի Քուզնոյի մանրամասն նկարագրած «Հոյսոյ Գրեթէ», բայց որովհետեւ յիշեալ պատմիչը կաւեղացնէ և «Հանդեպ Յաւի Երկն», Հետեւապէս և Հացեաց զբախտը ոչ թէ Հարքայ՝ այլ Տարսնայ մէջ կրնկնալ:

Միշտ ս. Կարապետի վանքին ենթարկեալ լինելով, ինչպէս այժմ թոտ ընկած է՝ փառաւոր անցեալ էլ չունի և, ոչքէ զարկող Հոգևորականներ տուած չէ ազգին, զոնէ պատմութիւնը ոչինչ չը յարձնէր բացի թմն Յակովբայ եպիսկոպոսից, որ թմնդրակեցոց ազանդին Հետեւող լինելով՝ ազուխադրաշմով կնքուած է ճակատին Հետ անունն ևս:

Վանքը պարտապարտ է և բացի ոչխարաց զովից և մարագից, միաբանութեան սենեակները (թուով 8—9 Հատ) և երկյարկանի փոքրիկ առաջնորդարանը պարսպի մէջ կը զբաւնուին:—Վանքը կը կառավարեն երեք վարդապետներ, որոնցից աւագը պաշտօնապէս թէ և կը ճանչցուի Մշոյ Առաջնորդարանի փոխնորդ, բայց կառավարութեան (կառուի մէջլիսի խորը) մէջ ձայն չունի, և մէջլիսի խորհրդներուն ջմանակցեր: Միաբանութեան թիւը կը լրացնեն մի քանի ծառաներ, արհեստներ ևսլն. զպրոց, ուսուցիչ, ուսանող, տիրացու (զոնէ ժամատացներ) և տարկաւագ չունին....:

Վանքը ունի ներկայիս 8—9 զովիչ, 10 կով, 8 եղ, 60 զլուսի ոչխար, երկու ջրաղաց, մի գինի կամ յաւթեմ, և ընտիր Հոգ ունեցող արտեր, երեք մարգագետին ևսլն. ջրաղացներն ու անշարժ կալուածքը կառավարութիւնը գնահատած է 87500 զուրուշ (piastre) և, տարեկան $\frac{1}{1000}$ -ի Հաշուով, 350 զուրուշ տուրք կը վճարէ արքունի գանձարանին, բացի ոչխարաց Հարկէն (այժմ 4 զուրուշ) և արմտեաց բերքերէն $11\frac{1}{2}\%$ ի Հաշուով նոյնութեամբ առնուած տոտանորդը:

Վանքը եկամտի աղբիւր ունի ուրեմն 1) իւր արտերը, 2) ջրաղացներն ու զինկը, և 3) 12 կտոր գինիքէ տոտնայիք

ցորեն (պտղի) ձէթ, իւզ, պանիր, հաքերաժիւն հալլն, որոնց մասին որոշակի ոչինչ կարելի չէ ասել, որովհետեւ ասոր կամ հօշի- բացառաւ են այն տեղէն:

Նշանատուր հնութիւն, ժառանգ, արձանագրութիւն հալլն չկան, միայն պարտքի հիւսիտային գրան վրայ գրուած է. «Այս վանքը մի ժամանակ այնքան մեծ ու ճաւաղ ունէր, որ գահոց գահ (24 ժամուայ մէջ) 50 (ծ) կողով քրիի կը բա- փուէր»։ Թրքով ուզեր են վանքի փառաւոր անցեալը ցոյց տալ:

Տաղանազդիւններէն ուշադրաւ է մի այն հետեւեալը.

«Այս է տաղան խաչատուրի,

«Քաջաքարոզ վարդապետի,

«Միարանին Ուշ-քիլիսի,

«Ի թվին Հարց... ր (եղծուած)»:

Այս այն արժանաշիշատակ խաչատուր վարդապետն է, որ Ղաչկերտացոյ բարոնի է «գարարազդի քաջ խաչատուր վարդա- պետ» անունով. պարսկական տրշաւանքներու ժամանակ, Քա- գրեւորդայ ս. Յովհաննէս վանքը առաջնորդ եղած ատեն, զար- մանալի քաջութեամբ ազգը պաշտպանելուց լիտոյ, գերի կրնկ- նայ Պարսից ձեռքը և, Պարսկաստան բանդ, չարչարանք կրե- լով վերջապէս կազատուի և կախայ վանքը գալով բախտեա- կան քնով կը հանգչի:

Ս. Դանիէլի ախտագնացութիւնը տարին մէկ անգամ կը լինի Վարդապետի տանին, ուր Քուլանքիտայ և Մանազկերտի մօտիկ գիւղերէն բաւական բազմութիւն կը յաճարէ:

2. Համգաշէի գիւղի ս. Թուխ մանուկ Հին եկեղեցու ժա- տուար. Թուխ-մանուկ անունով եկեղեցիներ շատ կան Մշույ աշ- խարհը, որոնցից շատ ժողովրդականութիւն վայելողը արք մեր լիշաձն է, և, որու Համար ժողովուրդը կաւանդէ թէ «Դու- լու- Լու- Լու» է եղած, և քրիստոնեայ գաւառով նահատակուել է և սուրբ գարմեր: Թուխ-մանուկ եկեղեցիք ևս ի կօք կը գտնուի և չարաթ երկիւնները կը յարգուի խնկով և հրազլուտով (ձէթ): Առաջին Թուխ-մանուկի ախտագնացութիւնը կը պատահի օ- գոտտոնին—ս. Աստուածածնայ տանին:

3) Մաշտու (մէջիտու) գիւղի ո. Յովհաննու մատուռը որ ծառերով է շրջապատուած և ամէն անգամ ուխտաւորներ կը յաճախեն:

4) Դոսայ ո. Յովնաննէտը. (Նազուկայ ընի Հիւսիսային տփին, Դերս գիւղի գիմացը). փոքրիկ անտառով պատած Հին աւերակ վանքովէ, այս վանքի ծառերը սրբազան կը համարուին և, Հայ թէ քիւրդ երկիւղ կը կրէ մի ճիւղ անգամ քաղել:

5) Ներքին Բալանըխայ մէջ, Գրքննեւ կոչուած և Նորգեւի փայտի անտառով ծածկուած սուրբը. այս տեղի փայտերն ևս անմատչելի են Հայ թէ քիւրդ ժողովրդին և ճիւղ մ' անգամ վերցնողը կը պատժուի գիւսհարութեամբ կամ փորձանքի Հանգիպելով:

6) Խոյլի-բաբա տարի գլխու սուրբը, ուր ցառապարներ կը գիմեն և այնտեղ դանուած աղբիւրովը կը լուացուին:

7) Կոփ գիւղին մօտիկ Գոնկլիկ տարի գլխի սուրբը, որի Համաը կը պատմուի, թէ մի չգնաւոր եղած է և գիւղացոյ Հորթերը գողնալով կապրի եղեր: Բաւական Հորթեր կորսուելէ յետոյ կիմացուի որ զոյր Գոնկլիկի չգնաւորն է. մի անգամ մի մարդու Հորթն ևս կը կորուի, կը բարձրանայ լեռք և, երբ չգնաւորը Հեռուէն տեսնելով եկողը կը Հաղցնէ. «Էն վնով է».— «Քու Հէրն անիծած, ըէ մեր գեղն իմէն (ամենքը) անհորթիկ կով է» կը պատառխանուի: Ճգնաւորը տեսնելով որ իւր գողութիւնը կը յայտնուի՝ կանայտանայ թէ և, բաց երախտագէտ ժողովաբոլը իւր Հորթակեր չգնաւորը կը յեշէ տակաւին և երբեմն երբեմն աղցելութեան ևս կերթայ Նորս սրբավայրին:

8) Եօնջալու և Կոփ գիւղերու մէջ տեղը, ճանապարհի վրայ կը գտնուի մի մատուռ և մէջը յունական գրերով ծածկուած մի շերիմ, որուն ժողովաբոլը Թաղոս առաքեալ անունը կուտայ, անցնալ դարեւոր իւր ճանապարհը կը ծռէ և մէկ մէկ Համբարներով և մաշաւներուն Հանգերմի կտորներ փաթաթելով իւր ախար կը կատարէ:

Բ Ե Ր Պ Ե Ր

Բալանըխայ մէջ կը գտնուեն Հետեւեալ կիսուներ ընդդերը, որոնց մասին մի որեւիցէ տաճարութիւն կամ զբոյց չկայ.

1. Ռիչանայ բերդ. Համանուն սարի վրայ կառուցուած. սրբատաշ վեժ քարերով, որու Հսկայական պատերը տակաւին կանգուն կը կենան և միայն կտուրը կամ տանիքը քանդուած է:

2. Խամուր բերդ. Համանուն սարի վրայ կառուցուած:

3. Զերմակայ բերդ.—Նոյն անուն սարի վրայ շինուած Հսկայական պարիսպներով մի անբրակ բերդ:

4. Ազնաուրի բերդ.—Վերին և Ներքին Ռույանքիները անջրգոհապ թըրթե-Ձիւրոյ *) կոչուած գետակի արեւմտեան ծայրը՝ Արածանի գետին մօտիկ, Հին տեղակ բերդ մի. որու շինութիւնը ժողովուրդը Ազնաուրներուն (գիւցաղունք) կը վերագրէ:

5. Ալայ բերդ.—Համանուն գիւղի մէջ՝ անբրակ այժմ. դար ու կէս առաջ բոլորովին կանգուն էր, ուր ժողովուրդը թշնամեաց արշաւանքներու դէմ կը պաշտպանուէր:

6. Վելա հօեկ.—Կախայ ս. Դանիէլի վանքին մօտիկ՝ Հալաւային արեւմտեան կողմը, փոքրիկ բլրակի մի վրայ գտնուած տեղակ ամրոց մի, ուր՝ կը պատմեն թէ՛ կը նստէր Պոօշ Թազաուրը:

Այս ամրոցի մէջ՝ արեւմտեան կողմը, ջրհորի նման բուսական խորանոց Հոր մի կայ, որուն ժողովուրդը Քոբան անունը կուտայ, աւանդելով թէ՛ Վելահօշկայ Թազաուրը չարագործները ախտեղ ձգել կուտար:

Վերոգրեալ բերդերն ու ամրոցները քննուած չեն մինչև Հիմայ, որոնք թերեւս թանկագին քիշտտակարաններ և Նոյն իսկ բնակացրեր էլ պիտի ցոյց տային:

Բացի սոցանից բոլոր դաւառի մէջ անթիւ են այս ու այն կողմ բնկած գիւղերու, վանքերու, եկեղեցիներու և զանազան շինութեանց տեղակաց կոթերը, հողաբլուքները, խաչարձանները և այլն, որոնց տակ թաղուած կը մնան Հնութիւն ներկայացնող զանազան իրեր, որոնք ժամանակ ժամանակ երեւան կուգան և աշխարհիկ պատմաւորի կանգնեցնեն. օրինակ՝ բրոնզէ փոքր, մինչ, Բոօշ, Գոօշ և մինչև իսկ մարդակերպ (բրոնզէ) կուքեր և այլն և այլն:

*) Զիլիմ կամ Գամբարան Զիւլի: